BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

विदर्भाची अर्थव्यवस्था – संधी आणि आव्हाने

प्रा. डॉ. अंकुश तुरखडे,

सहाय्यक प्राध्यापक

भगवंतराव शिवाजी पाटील महाविद्यालय, परतवाडा

E-mail- ankushturkhade123@gmail.com

सारांश

विदर्भ हा महाराष्ट्राच्या पूर्व भागातील नैसर्गिक साधनसंपत्ती, कृषी उत्पादन, खनिज संपत्ती, वनसंपदा आणि जैवविविधतेने समृद्ध असा प्रदेश आहे. अमरावती, अकोला, बुलढाणा, वाशीम, यवतमाळ, नागपूर, वर्धा, चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा आणि गोंदिया या जिल्ह्यांचा विदर्भाच्या आर्थिक विकासामध्ये महत्त्वाचा वाटा आहे. तथापि, नैसर्गिक साधनसंपत्तीची उपलब्धता आणि प्रत्यक्ष आर्थिक समृद्धी यांच्यामध्ये अपेक्षित समन्वय निर्माण झालेला नाही. शेतीवरील मोठे अवलंबित्व, पावसाचे अनिश्चित वितरण, सिंचन सुविधांमधील असमानता, कृषिमालाच्या किमतीतील चढ-उतार, मर्यादित औद्योगिकीकरण, बेरोजगारी आणि ग्रामीण-शहरी विकासातील तफावत ही या प्रदेशासमोरील प्रमुख आव्हाने आहेत.

कृषी प्रक्रिया उद्योग, कापूस व संत्रा आधारित उद्योग, खनिज संपत्तीचे मूल्यवर्धन, वनाधारित उद्योग, पर्यटन, डिजिटल सेवा, कौशल्य विकास, लघु व मध्यम उद्योग आणि पायाभूत सुविधांचा विस्तार या माध्यमांतून विदर्भाच्या अर्थव्यवस्थेला गती देण्याची मोठी संधी आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपरचा उद्देश विदर्भाच्या अर्थव्यवस्थेची वर्तमान रचना समजून घेणे, विकासातील प्रमुख अडथळ्यांचे विश्लेषण करणे आणि संतुलित, सर्वसमावेशक व शाश्वत आर्थिक विकासासाठी उपाययोजना सुचविणे हा आहे. या अभ्यासासाठी दुय्यम माहितीवर आधारित वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. विदर्भाचा विकास केवळ उत्पादनवाढीपुरता मर्यादित न ठेवता स्थानिक रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, मानवी विकास आणि नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन यांच्याशी जोडणे आवश्यक आहे.

प्रस्तावना

आर्थिक विकास ही केवळ राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ नसून समाजातील विविध घटकांच्या जीवनमानात सुधारणा घडवून आणणारी व्यापक प्रक्रिया आहे. आर्थिक विकासाचे मूल्यमापन करताना उत्पादन, रोजगार, उत्पन्नवाटप, शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा आणि प्रादेशिक समतोल या घटकांचा विचार करावा लागतो. महाराष्ट्र हे भारतातील प्रमुख आर्थिकदृष्ट्या प्रगत राज्यांपैकी एक असले, तरी राज्यातील सर्व प्रदेशांचा विकास समान गतीने झालेला नाही. पश्चिम महाराष्ट्र, मुंबई महानगर प्रदेश, मराठवाडा आणि विदर्भ या प्रदेशांच्या आर्थिक संरचनेमध्ये लक्षणीय फरक आढळतो.

विदर्भाला ऐतिहासिक, भौगोलिक आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र महत्त्व आहे. नागपूर हे व्यापार, वाहतूक आणि प्रशासकीय सेवांचे महत्त्वाचे केंद्र आहे. अमरावती विभागात कापूस, सोयाबीन, तूर आणि इतर कृषी पिकांना महत्त्व आहे. नागपूर परिसर संत्रा उत्पादनासाठी प्रसिद्ध आहे. चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्यांत खनिज व वनसंपत्ती उपलब्ध आहे, तर भंडारा आणि गोंदिया जिल्ह्यांत भातशेतीचे महत्त्व आहे. मेळघाटासारख्या आदिवासीबहुल भागांत नैसर्गिक संसाधने आणि जैवविविधता मोठ्या प्रमाणात आढळते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

या विविधतेमुळे विदर्भाच्या अर्थव्यवस्थेत विकासाच्या अनेक शक्यता आहेत. मात्र, या साधनसंपत्तीचे स्थानिक उत्पन्न, रोजगार आणि औद्योगिक मूल्यवर्धनात रूपांतर करण्याची प्रक्रिया अपेक्षित प्रमाणात विकसित होणे आवश्यक आहे. कृषी क्षेत्रातील अस्थिरता, अपुऱ्या सिंचन सुविधा, बाजारपेठेतील अनिश्चितता, औद्योगिक गुंतवणुकीचे असमान वितरण आणि कुशल रोजगाराच्या मर्यादित संधी यांमुळे विकासास अडथळे निर्माण होतात.

विदर्भाच्या आर्थिक विकासाचा विचार करताना संपूर्ण प्रदेश एकसमान आहे, असे गृहीत धरता येत नाही. पश्चिम विदर्भातील कापूस व सोयाबीन उत्पादक क्षेत्र, पूर्व विदर्भातील भातशेती व खनिजसंपन्न क्षेत्र आणि नागपूरसारखे नागरी-औद्योगिक केंद्र यांची आर्थिक वैशिष्ट्ये वेगवेगळी आहेत. म्हणूनच जिल्हानिहाय गरजा आणि स्थानिक साधनसंपत्ती यांचा विचार करून विकासाचे नियोजन करणे आवश्यक आहे.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये विदर्भाच्या अर्थव्यवस्थेची रचना, आर्थिक विकासातील अडचणी, उपलब्ध संधी आणि प्रादेशिक विकासासाठी आवश्यक उपाययोजनांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाची गृहितके

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुढील गृहितके मांडण्यात आली आहेत.

१. विदर्भाच्या आर्थिक विकासामध्ये कृषी क्षेत्राचे महत्त्वपूर्ण स्थान असून शेतीची उत्पादकता आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढल्यास प्रादेशिक अर्थव्यवस्थेला चालना मिळू शकते.

२. सिंचन सुविधा, कृषी प्रक्रिया उद्योग, वाहतूक, वीजपुरवठा आणि बाजारपेठांचा विस्तार यांमुळे विदर्भातील आर्थिक विकासाचा वेग वाढू शकतो.

३. विदर्भातील खनिजे, वनसंपदा, कृषी उत्पादने आणि पर्यटन संसाधनांचा योग्य वापर केल्यास स्थानिक रोजगाराच्या संधी निर्माण होऊ शकतात.

४. कौशल्य विकास, उद्योजकता आणि लघु-मध्यम उद्योगांना प्रोत्साहन दिल्यास बेरोजगारी आणि स्थलांतराची समस्या कमी करण्यास मदत होऊ शकते.

५. प्रादेशिक असमतोल कमी करण्यासाठी जिल्हानिहाय गरजांवर आधारित नियोजन, प्रभावी सार्वजनिक गुंतवणूक आणि शासकीय योजनांची परिणामकारक अंमलबजावणी आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. विदर्भाच्या अर्थव्यवस्थेची रचना आणि प्रमुख आर्थिक क्षेत्रांचा अभ्यास करणे.

२. विदर्भातील कृषी क्षेत्राची स्थिती, समस्या आणि विकासाच्या संधींचे विश्लेषण करणे.

३. औद्योगिकीकरण, कृषी प्रक्रिया आणि लघु-मध्यम उद्योगांच्या विकासातील शक्यतांचा अभ्यास करणे.

४. रोजगार, बेरोजगारी, कौशल्य विकास आणि स्थलांतराशी संबंधित प्रश्नांचा आढावा घेणे.

५. नैसर्गिक संसाधने, पर्यटन आणि पायाभूत सुविधांमधील विकासाच्या संधी ओळखणे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

६. विदर्भातील प्रादेशिक असमतोलाची कारणे समजून घेणे.

७. विदर्भाच्या संतुलित, सर्वसमावेशक आणि शाश्वत आर्थिक विकासासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन पेपरसाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या अभ्यासामध्ये दुय्यम माहितीचा आधार घेतला आहे. महाराष्ट्र शासनाचे आर्थिक पाहणी अहवाल, अर्थ व सांख्यिकी आयुक्तालयाची प्रकाशने, प्रादेशिक विकासासंबंधी शासकीय अहवाल, आर्थिक विकासावरील पुस्तके आणि संबंधित संशोधन साहित्य हे माहितीचे प्रमुख स्रोत आहेत.

विदर्भाच्या अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करताना कृषी, उद्योग, सेवा क्षेत्र, रोजगार, पायाभूत सुविधा, नैसर्गिक संसाधने आणि प्रादेशिक विषमता या घटकांचा विचार करण्यात आला आहे. उपलब्ध माहितीचे गुणात्मक विश्लेषण करून विकासातील संधी आणि आव्हाने स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

विदर्भाच्या अर्थव्यवस्थेची रचना व आर्थिक स्थिती

विदर्भ हा महाराष्ट्राच्या पूर्व भागातील महत्त्वाचा भौगोलिक व आर्थिक प्रदेश आहे. प्रशासकीयदृष्ट्या अमरावती विभागात अमरावती, अकोला, बुलढाणा, वाशीम आणि यवतमाळ हे पाच जिल्हे, तर नागपूर विभागात नागपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर आणि गडचिरोली हे सहा जिल्हे समाविष्ट होतात. या प्रदेशात कृषी, खनिज संपत्ती, ऊर्जा, वनसंपदा, व्यापार, वाहतूक आणि सेवा क्षेत्रांना महत्त्व आहे.

महाराष्ट्र शासनाच्या महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२३–२४ मधील जिल्हानिहाय उत्पन्नाच्या आकडेवारीनुसार, २०२२–२३ मध्ये अमरावती विभागाचे चालू किमतींवरील एकूण जिल्हा देशांतर्गत उत्पादन (GDDP) सुमारे ₹२,०४,९३९ कोटी, तर नागपूर विभागाचे सुमारे ₹३,३९,६०८ कोटी होते.

तक्ता १ : विदर्भातील विभागांचे एकूण जिल्हा देशांतर्गत उत्पादन

विभाग	२०२१-२२ (रु. कोटी)	२०२२-२३ (रु कोटी)
अमरावती विभाग	१.८९.१५८	२,०४,९३९
नागपूर विभाग	२,९१,७२८	३.३९,६०८
एकूण विदर्भ (बेरीज)	४.८०,८८६	५,४४,५४७

स्रोत : महाराष्ट्र शासन, आर्थिक पाहणी २०२३–२४,

परिशिष्ट ३.९, पृष्ठ ४४. चालू किमतींवरील आकडे

वरील आकडेवारीनुसार, २०२१–२२ ते २०२२–२३ या कालावधीत अमरावती विभागाच्या नाममात्र उत्पादनात सुमारे ८.३ टक्के, तर नागपूर विभागाच्या उत्पादनात सुमारे १६.४ टक्के वाढ झाली. दोन्ही विभागांच्या एकत्रित उत्पादनात सुमारे १३.२

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

टक्के वाढ दिसून येते. ही वाढ चालू किमतींवरील असल्यामुळे तिला संपूर्णपणे वास्तविक उत्पादनवाढ मानता येत नाही; त्यामध्ये किमतीतील बदलांचाही परिणाम असतो.

या आकडेवारीवरून नागपूर विभागाचे एकूण आर्थिक उत्पादन अमरावती विभागापेक्षा अधिक असल्याचे दिसते. मात्र, एकूण उत्पादन मोठे असणे म्हणजे प्रत्येक नागरिकाचे उत्पन्न अधिक असणे असे नाही. त्यासाठी दरडोई उत्पन्न, रोजगार, गरिबी, शिक्षण आणि आरोग्य यांसारख्या निर्देशांकांचाही अभ्यास आवश्यक आहे.

६.२ कृषी क्षेत्राचे आर्थिक महत्त्व

विदर्भाच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शेतीला महत्त्वाचे स्थान आहे. पश्चिम विदर्भात कापूस, सोयाबीन आणि तूर, तर पूर्व विदर्भात भातशेतीला महत्त्व आहे. नागपूर परिसर संत्रा उत्पादनासाठी ओळखला जातो. या पिकांमुळे शेतकरी, कृषी मजूर, व्यापारी, वाहतूकदार आणि कृषी निविष्ठा विक्रेते यांना आर्थिक व्यवहारांच्या संधी मिळतात.

महाराष्ट्र शासनाच्या आर्थिक पाहणी २०२३–२४ नुसार, राज्याच्या २०२२–२३ मधील एकूण स्थूल मूल्यवर्धनात (GSVA) कृषी व संलग्न क्षेत्राचा चालू किमतींवरील सरासरी वाटा २०११–१२ ते २०२२–२३ या कालावधीत १२ टक्के होता. याच कालावधीत उद्योग क्षेत्राचा वाटा ३०.९ टक्के आणि सेवा क्षेत्राचा वाटा ५७.१ टक्के होता.

ही आकडेवारी संपूर्ण महाराष्ट्रासाठी आहे; ती विदर्भाचा स्वतंत्र क्षेत्रनिहाय वाटा दर्शवत नाही. तरीही, राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत सेवा व उद्योग क्षेत्रांचे वाढते महत्त्व स्पष्ट होते. विदर्भात कृषी क्षेत्रातील रोजगार आणि उत्पन्न टिकवून ठेवताना प्रक्रिया उद्योग आणि सेवा क्षेत्राचा विस्तार करणे आवश्यक आहे.

शेतीसमोरील प्रमुख समस्या म्हणजे पावसाचे अनिश्चित वितरण, सिंचन सुविधांमधील असमानता, उत्पादन खर्चातील वाढ, बाजारभावातील चढ-उतार आणि साठवणुकीचा अभाव. या समस्यांमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात अनिश्चितता निर्माण होते. त्यामुळे जलसंधारण, सूक्ष्म सिंचन, पीकविविधीकरण, पीकविमा, बाजारपेठेची माहिती आणि शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

६.३ जिल्हानिहाय आर्थिक उत्पादनातील फरक

विदर्भातील सर्व जिल्ह्यांची आर्थिक स्थिती सारखी नाही. काही जिल्ह्यांमध्ये व्यापार, उद्योग व सेवा क्षेत्रांचे महत्त्व अधिक आहे, तर काही जिल्ह्यांमध्ये कृषी आणि नैसर्गिक संसाधनांवर अर्थव्यवस्था अधिक अवलंबून आहे.

तक्ता २ : निवडक विदर्भातील जिल्ह्यांचे स्थूल जिल्हा देशांतर्गत उत्पादन, २०२२–२३

जिल्हा	नाममात्र GDDP (₹ कोटी)	दरडोई नाममात्र निव्वळ जिल्हा उत्पन्न (₹)
नागपूर	१,८१,६६५	२,९२,६०७
अमरावती	५८,३०२	१,५९,४५८
चंद्रपूर	५७,०८७	२,०६,०६०

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

यवतमाळ	४६,९२४	१,३७,०६१
अकोला	४१,६१९	१,८०,२४९
बुलढाणा	४०,४९४	१,२७,०३५
वर्धा	३३,२६८	२,०४,७३५
गोंदिया	२६,६३३	१,६३,०४०
भंडारा	२५,२०९	१,७१,३५७
गडचिरोली	१५,७४७	१,२०,८८३

स्रोत : महाराष्ट्र शासन, आर्थिक पाहणी २०२३–२४, परिशिष्ट ३.९, पृष्ठ ४४.

वरील तक्त्यात नागपूर जिल्ह्याचे नाममात्र उत्पादन सुमारे ₹१.८२ लाख कोटी असून ते निवडक जिल्ह्यांमध्ये सर्वाधिक आहे. गडचिरोलीचे नाममात्र उत्पादन सुमारे ₹ १५,७४७ कोटी आहे. नागपूर आणि गडचिरोली यांच्या उत्पादनातील फरक हा त्यांच्या लोकसंख्येतील, आर्थिक क्रियाकलापांतील आणि उद्योग-सेवा क्षेत्राच्या रचनेतील फरकांशी संबंधित आहे.

दरडोई उत्पन्नाच्या आकडेवारीतही फरक दिसतो. नागपूरचे दरडोई नाममात्र निव्वळ जिल्हा उत्पन्न ₹२,९२,६०७, तर गडचिरोलीचे ₹१,२०,८८३ होते. यावरून विदर्भातील जिल्ह्यांमध्ये उत्पन्ननिर्मितीच्या क्षमतेत फरक असल्याचे दिसते. मात्र, दरडोई उत्पन्न हा सरासरी निर्देशांक असून तो उत्पन्नाचे प्रत्यक्ष वितरण किंवा प्रत्येक कुटुंबाची आर्थिक स्थिती स्पष्ट करत नाही. तसेच, जिल्हानिहाय उत्पादनाच्या अंदाजांमध्ये काही क्षेत्रांसाठी अप्रत्यक्ष निर्देशकांचा वापर होत असल्याने त्यांचा व्यापक तुलनात्मक आढावा म्हणून उपयोग करावा.

लोकसंख्या, नागरीकरण आणि मानवी संसाधने

लोकसंख्या ही अर्थव्यवस्थेसाठी कामगार, ग्राहक आणि उद्योजकतेचा आधार असते. मात्र, लोकसंख्येचे आर्थिक योगदान शिक्षण, आरोग्य, कौशल्ये आणि रोजगाराच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असते. २०११ च्या जनगणनेनुसार, अमरावती महसूल विभागातील २७.७ टक्के लोकसंख्या नागरी भागात, तर नागपूर विभागातील ४२.२ टक्के लोकसंख्या नागरी भागात राहत होती. महाराष्ट्राची एकूण नागरी लोकसंख्या ४५.२ टक्के होती.

या आकडेवारीवरून अमरावती विभाग तुलनेने अधिक ग्रामीण, तर नागपूर विभाग अधिक नागरी स्वरूपाचा असल्याचे दिसते. नागरीकरणामुळे व्यापार, शिक्षण, आरोग्य, वाहतूक आणि सेवा क्षेत्रांचा विस्तार होऊ शकतो. परंतु ग्रामीण भागातील रस्ते, बाजारपेठा, इंटरनेट आणि कौशल्य प्रशिक्षणाच्या सुविधांमध्ये सुधारणा न झाल्यास ग्रामीण लोकसंख्येला विकासाच्या संधी मर्यादित प्रमाणात मिळू शकतात.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

२०११ च्या जनगणनेनुसार साक्षरतेचे प्रमाण अमरावती विभागात ७४.८ टक्के आणि नागपूर विभागात ८४.४ टक्के होते; महाराष्ट्राचे एकूण साक्षरतेचे प्रमाण ८२.३ टक्के होते.

यावरून दोन्ही विभागांतील शैक्षणिक स्थितीत फरक असल्याचे दिसते. विशेषतः दुर्गम आणि आदिवासीबहुल भागांत माध्यमिक शिक्षण, उच्च शिक्षण, डिजिटल साक्षरता आणि रोजगाराभिमुख कौशल्य प्रशिक्षणाचा विस्तार करणे आवश्यक आहे.

उद्योग, खनिज संपत्ती आणि ऊर्जा

विदर्भातील औद्योगिक विकासासाठी खनिज संपत्ती, ऊर्जा, कृषी कच्चा माल आणि वाहतूक सुविधांचा उपयोग करता येऊ शकतो. नागपूर, चंद्रपूर आणि इतर काही जिल्ह्यांत उद्योग व खनिजाधारित आर्थिक क्रियाकलापांना महत्त्व आहे.

महाराष्ट्र शासनाच्या आर्थिक पाहणी २०२३–२४ नुसार, ३१ मार्च २०२३ रोजी राज्यात एकूण १७३ प्रमुख खनिज खाणी कार्यरत होत्या आणि त्यामध्ये ५१,९८६ व्यक्तींना रोजगार मिळाला होता. राज्यातील खनिज क्षेत्रात कोळसा, चुनखडी, मँगनीज आणि इतर खनिजांचा समावेश होतो.

ही आकडेवारी महाराष्ट्र राज्याची आहे; त्यावरून विदर्भातील खाणींची स्वतंत्र संख्या किंवा रोजगाराचा अचूक वाटा निश्चित करता येत नाही. तथापि, विदर्भातील खनिजसंपन्न जिल्ह्यांमध्ये खाणकामाशी संबंधित प्रक्रिया, वाहतूक, देखभाल आणि सहाय्यक उद्योगांना संधी असल्याचे दिसते.

खनिजसंपत्तीचा आर्थिक फायदा वाढविण्यासाठी स्थानिक मूल्यवर्धन, लघुउद्योगांशी जोडणी आणि कौशल्य विकास आवश्यक आहे. त्याच वेळी पर्यावरणीय परिणाम, जलस्रोतांचे संरक्षण, प्रदूषण नियंत्रण आणि स्थानिक समुदायांच्या उपजीविकेचे रक्षण करणे महत्त्वाचे आहे.

सेवा क्षेत्र आणि नवीन आर्थिक संधी

सेवा क्षेत्रात व्यापार, बँकिंग, शिक्षण, आरोग्य, वाहतूक, माहिती तंत्रज्ञान, पर्यटन आणि व्यावसायिक सेवा यांचा समावेश होतो. नागपूरसारख्या शहरांत व्यापार, लॉजिस्टिक्स, आरोग्य व शिक्षण सेवांच्या विस्तारासाठी संधी आहेत. अमरावती आणि इतर जिल्ह्यांमध्येही शिक्षण, आरोग्य, कृषी सल्ला, डिजिटल सेवा आणि ग्रामीण व्यापार वाढविता येऊ शकतो.

विदर्भातील युवकांना डिजिटल विपणन, संगणक सेवा, ई-कॉमर्स, लेखा, पर्यटन व्यवस्थापन आणि ऑनलाइन सेवा यांमध्ये कौशल्य प्रशिक्षण दिल्यास रोजगाराच्या पर्यायी संधी उपलब्ध होऊ शकतात. यासाठी महाविद्यालये, औद्योगिक संस्था आणि स्थानिक उद्योजक यांच्यात सहकार्य आवश्यक आहे.

रोजगार, बेरोजगारी आणि उद्योजकता

विदर्भाच्या आर्थिक विकासाचे एक प्रमुख उद्दिष्ट स्थानिक पातळीवर स्थिर आणि गुणवत्तापूर्ण रोजगार निर्माण करणे हे असले पाहिजे. शेतीवर आधारित रोजगार अनेकदा हंगामी असतो. त्यामुळे कृषी हंगामाबाहेर ग्रामीण भागात उत्पन्नाच्या पर्यायी संधी निर्माण करणे आवश्यक आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

कृषी प्रक्रिया, दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, अन्नप्रक्रिया, लघुउद्योग, बांबू उत्पादने, पर्यटन आणि डिजिटल सेवा या क्षेत्रांत स्वयंरोजगाराच्या संधी विकसित करता येतात. महिला बचत गट, शेतकरी उत्पादक कंपन्या आणि युवकांच्या स्टार्टअप्सना प्रशिक्षण, वित्तपुरवठा आणि बाजारपेठेची मदत दिल्यास रोजगारनिर्मितीला चालना मिळू शकते.

रोजगाराच्या प्रश्नाचे अचूक मूल्यमापन करण्यासाठी केवळ नोंदणीकृत बेरोजगारांची संख्या पुरेशी नाही. कामाचे स्वरूप, वेतन, कामाचे दिवस, नियमित रोजगार आणि महिलांचा आर्थिक सहभाग यांचा अभ्यास आवश्यक आहे. त्यामुळे विदर्भाच्या रोजगारस्थितीवर स्वतंत्र जिल्हानिहाय संशोधन करणे उपयुक्त ठरेल.

पर्यटन, वनसंपदा आणि आदिवासी अर्थव्यवस्था

विदर्भातील वनसंपदा आणि जैवविविधता ही आर्थिक विकासाची महत्त्वाची साधने आहेत. मेळघाट, चिखलदरा आणि इतर नैसर्गिक पर्यटन क्षेत्रांमुळे पर्यटन, स्थानिक वाहतूक, निवास, खाद्यपदार्थ आणि मार्गदर्शक सेवांमध्ये रोजगार निर्माण होऊ शकतो.

वनाधारित उत्पादनांचे संकलन, प्रक्रिया आणि विक्री यांना योग्य बाजारपेठ मिळाल्यास ग्रामीण आणि आदिवासी कुटुंबांच्या उत्पन्नात वाढ होऊ शकते. बांबू, मध आणि इतर स्थानिक उत्पादनांचे मूल्यवर्धन करण्यासाठी सामूहिक प्रक्रिया केंद्रे आणि विपणन सुविधा विकसित करता येतील.

मात्र, या क्षेत्रांचा विकास करताना पर्यावरणाचे संरक्षण आणि स्थानिक समुदायांचे हक्क यांना प्राधान्य दिले पाहिजे. पर्यटनातून मिळणारे उत्पन्न स्थानिक अर्थव्यवस्थेत टिकून राहण्यासाठी स्थानिक लोकांचा निर्णयप्रक्रियेत सहभाग आवश्यक आहे.

विदर्भाच्या आर्थिक विकासातील प्रमुख आव्हाने

उपलब्ध आर्थिक आणि सामाजिक आकडेवारीच्या आधारे विदर्भासमोरील आव्हानांचे पुढीलप्रमाणे विश्लेषण करता येते.

१. प्रादेशिक आर्थिक विषमता : नागपूर आणि अमरावती विभागांच्या एकूण उत्पादनात फरक असून जिल्हानिहाय दरडोई उत्पन्नातही लक्षणीय तफावत दिसते.

२. कृषी उत्पन्नातील अनिश्चितता : पावसावर अवलंबून असलेली शेती, उत्पादन खर्च आणि बाजारभावातील चढ-उतार यांमुळे उत्पन्न अस्थिर राहू शकते.

३. औद्योगिक मूल्यवर्धनाची गरज : स्थानिक कृषी व खनिज उत्पादनांवर अधिक प्रक्रिया केल्यास रोजगार आणि स्थानिक उत्पन्न वाढविण्याची संधी आहे.

४. शिक्षणातील प्रादेशिक फरक : २०११ च्या जनगणनेतील साक्षरतेचे आकडे अमरावती व नागपूर विभागांत फरक दर्शवितात. दुर्गम भागांत गुणवत्तापूर्ण शिक्षण व कौशल्य प्रशिक्षण वाढविणे आवश्यक आहे.

५. ग्रामीण पायाभूत सुविधा : रस्ते, सिंचन, इंटरनेट, गोदामे आणि बाजारपेठांपर्यंत पोहोच यांमध्ये सुधारणा करणे गरजेचे आहे.

६. पर्यावरणीय शाश्वतता : खाणकाम, औद्योगिकीकरण आणि पर्यटन यांचा विस्तार करताना जलस्रोत, वनसंपदा आणि जैवविविधतेचे संरक्षण आवश्यक आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

विदर्भाच्या आर्थिक विकासासाठी उपाययोजना

वरील आकडेवारी आणि विश्लेषणाच्या आधारे पुढील उपाययोजना सुचविता येतात.

१. कृषी क्षेत्रात जलसंधारण, सूक्ष्म सिंचन, पीकविविधीकरण आणि कृषी सल्ला सेवा मजबूत कराव्यात.

२. कापूस, संत्री, सोयाबीन, तूर आणि भात यांवर आधारित कृषी प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन द्यावे.

३. स्थानिक उद्योगांशी संलग्न पुरवठा साखळी, कौशल्य प्रशिक्षण आणि लघु-मध्यम उद्योगांचे जाळे विकसित करावे.

४. ग्रामीण युवकांसाठी डिजिटल सेवा, उद्योजकता आणि रोजगाराभिमुख प्रशिक्षण उपलब्ध करावे.

५. आदिवासीबहुल भागांत वनाधारित उत्पादनांचे मूल्यवर्धन आणि पर्यावरणपूरक पर्यटनाला प्रोत्साहन द्यावे.

६. जिल्हानिहाय उत्पन्न, रोजगार, सिंचन, शिक्षण आणि आरोग्य निर्देशांकांचा वापर करून विकास निधीचे नियोजन करावे.

७. प्रत्येक विकास प्रकल्पाचे आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिणाम नियमितपणे तपासावेत.

एकूण विश्लेषण

उपलब्ध आकडेवारीवरून विदर्भाच्या अर्थव्यवस्थेत आर्थिक उत्पादनाची वाढ होत असली, तरी ती सर्व जिल्ह्यांत आणि सर्व सामाजिक घटकांमध्ये समान प्रमाणात पोहोचते असे म्हणता येत नाही. नागपूर विभागाचे एकूण उत्पादन अधिक आहे; अमरावती विभागातील ग्रामीण आणि कृषीआधारित अर्थव्यवस्थेच्या गरजा वेगळ्या आहेत. जिल्हानिहाय उत्पन्न, नागरीकरण आणि साक्षरतेतील फरक प्रादेशिक विकासाचे नियोजन करताना महत्त्वाचे ठरतात.

म्हणून विदर्भाच्या आर्थिक विकासाचे मूल्यमापन केवळ एकूण उत्पादनाच्या वाढीवर न करता दरडोई उत्पन्न, स्थिर रोजगार, कृषी उत्पादकता, शिक्षण, आरोग्य आणि पर्यावरणीय शाश्वतता या निर्देशकांच्या आधारे करणे आवश्यक आहे. कृषी क्षेत्राचे आधुनिकीकरण, उद्योगांमधील मूल्यवर्धन आणि सेवा क्षेत्राचा ग्रामीण भागापर्यंत विस्तार या माध्यमांतून विदर्भाच्या आर्थिक क्षमतेचा अधिक प्रभावी वापर करता येऊ शकतो.

संदर्भ : महाराष्ट्र शासन, अर्थ व सांख्यिकी आयुक्तालय, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२३–२४, विशेषतः परिशिष्ट ३.९ आणि लोकसंख्याविषयक तक्ते.

विदर्भाच्या अर्थव्यवस्थेसमोरील प्रमुख आव्हाने

विदर्भाच्या आर्थिक विकासातील आव्हाने परस्परांशी संबंधित आहेत. शेतीतील अनिश्चितता ग्रामीण मागणीवर परिणाम करते. ग्रामीण मागणी कमी राहिल्यास लघुउद्योगांचा विस्तार मर्यादित होऊ शकतो. स्थानिक रोजगार कमी असल्यास युवकांचे स्थलांतर वाढू शकते. परिणामी, काही भागांतून कौशल्यवान मनुष्यबळ बाहेर जाण्याची शक्यता असते.

प्रमुख आव्हानांमध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो:

१. सिंचन आणि जलव्यवस्थापनातील असमानता.

२. कृषी उत्पादनांच्या किमतीतील अस्थिरता आणि मर्यादित मूल्यवर्धन

३. औद्योगिक गुंतवणुकीचे असमान वितरण.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

४. कुशल आणि स्थिर रोजगाराच्या अपुऱ्या संधी.

५. दुर्गम भागांतील पायाभूत सुविधांची कमतरता.

६. आदिवासी व ग्रामीण भागांतील शिक्षण, आरोग्य आणि बाजारपेठेपर्यंत पोहोचण्यातील अडचणी.

७. हवामान बदल, पर्यावरणीय ऱ्हास आणि नैसर्गिक संसाधनांवरील दबाव.

८. शासकीय योजना आणि स्थानिक विकासाच्या गरजा यांच्यात पुरेसा समन्वय नसणे.

९. या आव्हानांवर उपाय करण्यासाठी कृषी, उद्योग, शिक्षण, पर्यावरण आणि रोजगार या क्षेत्रांचे एकत्रित नियोजन करणे आवश्यक आहे.

विदर्भाच्या आर्थिक विकासासाठी उपाययोजना

विदर्भाच्या अर्थव्यवस्थेचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी पुढील उपाययोजना महत्त्वाच्या ठरू शकतात.

१. कृषी क्षेत्राचे आधुनिकीकरण : जलसंधारण, सूक्ष्म सिंचन, मृदा संवर्धन, पीकविविधीकरण आणि हवामानानुकूल शेतीला प्रोत्साहन द्यावे. शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान, बाजारभाव आणि हवामानविषयक माहिती उपलब्ध करून द्यावी.

२. कृषी प्रक्रिया उद्योगांचा विस्तार : कापूस, संत्री, सोयाबीन, तूर आणि भात यांवर आधारित स्थानिक प्रक्रिया उद्योग विकसित करावेत. साठवणूक, शीतगृहे, प्रतवारी आणि पॅकेजिंग सुविधांमध्ये गुंतवणूक करावी.

३. औद्योगिक गुंतवणुकीला चालना : स्थानिक साधनसंपत्तीवर आधारित उद्योगांना प्रोत्साहन द्यावे. मोठ्या उद्योगांबरोबरच लघु व मध्यम उद्योगांचे जाळे निर्माण करावे.

४. रोजगाराभिमुख शिक्षण : महाविद्यालये आणि उद्योग यांच्या सहकार्याने कौशल्य प्रशिक्षण, इंटर्नशिप, उद्योजकता मार्गदर्शन आणि डिजिटल शिक्षणाचा विस्तार करावा.

५. ग्रामीण पायाभूत सुविधांचा विकास : ग्रामीण रस्ते, वीज, पिण्याचे पाणी, इंटरनेट, आरोग्य आणि शिक्षणाच्या सुविधा मजबूत कराव्यात.

६. आदिवासी आणि दुर्गम भागांचा विकास : स्थानिक वनउत्पादने, हस्तकला, कृषीपूरक व्यवसाय आणि पर्यावरणपूरक पर्यटनातून रोजगार निर्माण करावा. विकास प्रक्रियेत स्थानिक समुदायांचा सहभाग सुनिश्चित करावा.

७. पर्यटनाचा शाश्वत विकास : चिखलदरा, मेळघाट आणि इतर नैसर्गिक व सांस्कृतिक पर्यटनस्थळांचा पर्यावरणाचे संरक्षण करून विकास करावा.

८. आर्थिक समावेशन : शेतकरी, महिला बचत गट, लघुउद्योजक आणि ग्रामीण युवकांना बँकिंग, कर्ज, विमा आणि वित्तीय साक्षरतेच्या सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.

९. जिल्हानिहाय विकास नियोजन : प्रत्येक जिल्ह्याच्या नैसर्गिक संसाधनांनुसार आणि आर्थिक गरजांनुसार विकास आराखडे तयार करावेत. निधीचा वापर आणि योजनांचे परिणाम नियमितपणे तपासावेत.

१०. पर्यावरणपूरक औद्योगिकीकरण : औद्योगिक विकासासोबत प्रदूषण नियंत्रण, जलसंधारण, वनसंवर्धन आणि स्वच्छ ऊर्जा यांना प्राधान्य द्यावे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

निष्कर्ष

विदर्भाची अर्थव्यवस्था ही मोठ्या आर्थिक क्षमता आणि गंभीर विकासात्मक आव्हाने यांचे एकत्रित चित्र दर्शविते. कृषी, खनिज संपत्ती, वनसंपदा, ऊर्जा, पर्यटन, वाहतूक आणि सेवा क्षेत्र या विविध घटकांमुळे या प्रदेशाच्या आर्थिक विकासासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण होऊ शकते. तथापि, नैसर्गिक संसाधनांची उपलब्धता म्हणजे आपोआप आर्थिक समृद्धी नव्हे. या संसाधनांचे स्थानिक उत्पन्न, उत्पादक गुंतवणूक, रोजगार आणि मानवी विकासामध्ये रूपांतर होणे आवश्यक आहे.

विदर्भाच्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे महत्त्व कायम असले, तरी केवळ शेतीवर अवलंबून राहणे दीर्घकालीन विकासासाठी पुरेसे ठरणार नाही. शेतीची उत्पादकता वाढविण्याबरोबरच कृषी प्रक्रिया उद्योग, उत्पादन क्षेत्र, सेवा क्षेत्र आणि लघु-मध्यम उद्योगांचा विस्तार करणे गरजेचे आहे. विशेषतः कृषी उत्पादनांवर स्थानिक पातळीवर प्रक्रिया केल्यास ग्रामीण भागातील मूल्यवर्धन वाढू शकते आणि रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध होऊ शकतात.

नागपूरसारख्या नागरी केंद्रांचा विकास आणि दुर्गम ग्रामीण व आदिवासी भागांचा विकास यांच्यात समन्वय असणे आवश्यक आहे. आर्थिक विकासाचा लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा आणि कौशल्य विकासामध्ये सातत्यपूर्ण गुंतवणूक आवश्यक आहे. प्रादेशिक असमतोल कमी करण्यासाठी निधीचे योग्य वाटप, प्रभावी प्रशासन आणि विकास योजनांचे नियमित मूल्यमापन महत्त्वाचे आहे.

विदर्भाच्या आर्थिक विकासामध्ये पर्यावरणीय शाश्वततेलाही विशेष स्थान असले पाहिजे. खनिज उत्खनन, औद्योगिकीकरण आणि पर्यटन यांचा विस्तार करताना वनसंपत्ती, जैवविविधता आणि जलस्रोतांचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे. स्थानिक समुदायांचा सहभाग आणि त्यांच्या उपजीविकेचे संरक्षण यामुळे विकास अधिक समावेशक होऊ शकतो.

एकंदरीत, विदर्भाच्या विकासासाठी कृषी उत्पादकता, औद्योगिक मूल्यवर्धन, कौशल्याधारित रोजगार, पायाभूत सुविधांचा विस्तार आणि पर्यावरणीय संतुलन या पाच घटकांवर आधारित एकात्मिक विकास धोरण आवश्यक आहे. शासन, स्थानिक स्वराज्य संस्था, शैक्षणिक संस्था, उद्योग, सहकारी संस्था आणि नागरिक यांनी समन्वयाने काम केल्यास विदर्भाची आर्थिक क्षमता अधिक प्रभावीपणे वापरता येईल. विदर्भाचा विकास हा केवळ प्रादेशिक प्रगतीचा विषय नसून महाराष्ट्राच्या संतुलित आणि सर्वसमावेशक आर्थिक विकासासाठीही महत्त्वाचा आहे.

संदर्भ सूची

१. महाराष्ट्र शासन, नियोजन विभाग. *महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२५-२६*. अर्थ व सांख्यिकी आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन.

२. महाराष्ट्र शासन. *महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी* — विविध वर्षांचे अहवाल. अर्थ व सांख्यिकी आयुक्तालय.

३. महाराष्ट्र शासन, उच्चस्तरीय समिती. *High Level Committee for Balanced Regional Development: Report on Balanced Regional Development in Maharashtra*. महाराष्ट्र शासन, २०१३–१४ च्या सुमारास प्रकाशित अहवाल.

४. भारत सरकार, सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय. *Periodic Labour Force Survey* (*PLFS*) — रोजगार व श्रमबाजारासंबंधी अहवाल.

५. भारत सरकार, कृषी व शेतकरी कल्याण मंत्रालय. *Agricultural Statistics at a Glance* — विविध वर्षांचे अहवाल.

६. भारत सरकार, नीती आयोग. *Strategy for New India @ 75*. नवी दिल्ली.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

७. महाराष्ट्र शासन. *जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन* — विदर्भातील संबंधित जिल्ह्यांचे अहवाल.

८. महाराष्ट्र शासन, नियोजन विभाग. *Annual Program 2026–27: Vidarbha, Marathwada and Rest of Maharashtra Region-wise*. मुंबई.

९. Reserve Bank of India. *Handbook of Statistics on the Indian Economy*. विविध वर्षांचे प्रकाशन.

१०. विदर्भाच्या कृषी, औद्योगिक विकास, प्रादेशिक असमतोल आणि शाश्वत विकासासंबंधी प्रकाशित संशोधन लेख व संदर्भग्रंथ.

११. महाराष्ट्र शासनाचे अर्थ व सांख्यिकी आयुक्तालय: https://mahades.maharashtra.gov.in/

१२. महाराष्ट्र शासनाचा प्रादेशिक विकास व नियोजन विभाग: https://plan.maharashtra.gov.in/

१३. भारतीय रिझर्व्ह बँक: https://www.rbi.org.in/

१४. भारत सरकारचे सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय: https://www.mospi.gov.in/